

Ziya Nur Aksun
❧
II. ABDÜLHAMİD HAN

Yayına Hazırlayan:
Erol Kılınç

ÖTÜKEN

İçindekiler

Sunuş	11
-------------	----

GİRİŞ

<i>Tahta Çıkışı, Şahsiyeti, Vasıfları, Husûsî Hayatı</i>	13
İftiralar... Suçlamalar... Pişmanlıklar... Yüceltmeler.....	16
'Basîret emniyetin babasıdır; evvelâ basîret, sonra emniyet.'	22
Vehim ve Vesvesesi	31
Donanmanın Çürütüldüğü Suçlaması	32
İmar Çalışmaları	32
Tahta Çıktığındaki Siyasî Durum	33
Kılıç Alayı	34
İlk Günleri	35

I. MEŞRUTİYET'İN İLANI VE 93 HARBİ ÖNCESİNİN İÇ VE DIŞ GAİLELERİ

<i>Sırbistan ve Karadağ Âsîlerine Karşı Harekât ve Rus Ultimatomu</i>	37
<i>Midhat Paşa'nın Sadrazamlığa Tâyini ve Dış Siyâsette Tuttuğu Tehlikeli Yol</i>	39
<i>Tersâne Konferansı (23 Aralık 1876)</i>	46
<i>Birinci Meşrûtiyet'in İlanı (23 Aralık 1876/6 Zilhicce 1293)</i>	53
Nâmık Kemal Bey'in Değerlendirmeleri	66
Nümâyişler	68
<i>Tersâne Konferansı Kararlarının Müzâkeresi</i>	70
<i>Ricâlin Harb Taraftarlığı; Midhat Paşa'nın Azli ve Uzaklaştırılması</i>	74

93 HARBİ VE SONRASI

<i>Devletlerin Türkiye Hakkındaki Tavırları</i>	77
<i>Londra Protokolünün Reddi ve Devletin Harb Sath-ı Mâiline Girmesi</i>	78
<i>Meclis-i Meb'ûsân'ın Açılışı (19 Mart 1877/4 Rebülevvel 1294) Red Kararı Tasdik Edışı</i>	81
<i>Türkiye'nin Harbe Girmesinin Tehlikeleri</i>	85
<i>Rusya'nın Askerî Hesapları ve Siyasî Temasları</i>	87
<i>Harbin Başlangıcında Tarafların Askerî Kuvvetleri</i>	89
<i>Anadolu Cebhesindeki Askerî Harekât</i>	92

Ardahan'ın Düşmesi (17 Mayıs 1877/4 Cumâdelülâ 1294).....	93
Bâyezid'in Düşmesi ve Rus İleri Harekâtı	95
Ruslar'ın Kars'a Tasallutları ve Şehrin İlk Muhâsarası	96
Gedikler Zaferi	97
Yahniler Muharebesi	98
Şark Ordusunun Mağlûbiyeti ve Erzurum'a Ric'ati	101
Deveboynu Geçidi Bozgunu	102
<i>Rumeli Cephesindeki Askerî Harekât</i>	107
Niğbolu'nun Düşüşü ve Şıpka'nın Gurko Tarafından Ele Geçirilişi	110
Vidin Kumandanı Osman Paşa'nın Plevne'ye Yetişi	112
Birinci Plevne Zaferi	113
İkinci Plevne Zaferi.....	115
Süleyman Paşa'nın Şıpka'yı Zorlayışı; Osmanlı Ordularının Hareketsizliği	118
Lofça Direnişi	122
Üçüncü Plevne Zaferi	122
Ruslar'ın Plevne Önünde Takılıp Kalmaları	123
Osman Paşa Ordusunun Başarısız Hurûc Hareketi ve Esârete Düşmesi	124
Türk Kuvvetlerinin Çözülüşü; Edirne'nin Düşmesi	125
<i>Rus İlerlemesinin Avrupa'yı Endişelendirmesi ve Askerî Harekâtın Durması</i>	128
<i>93 Harbi Hakkında Bâzı Düşünceler</i>	129
Rus ve Bulgar Vahşiliği	129
Türk Askerinin Harbî Kıymeti.....	131

İÇ VE DIŞ GELİŞMELER AVRUPA DEVLETLERİNİN ENDİŞELERİ VE MANEVRALARI

<i>Sadrâzam Edhem Paşa'nın Azli ile Ahmed Hamdi Paşa'nın Sadârete Getirilmesi; Onun da Yerini "Başvekil" Ahmed Vefik Paşa'ya Bırakması</i>	136
<i>Edirne Mütârekesi ve Ayastefanos Barış Girişimi Belgesinin İmzâsı (31 Ocak 1878)</i>	138
<i>Meclis-i Meb'ûsân'ın Tâtîli (13 Şubat 1878/10 Safer 1295) ve Sebepleri</i>	140
<i>Bir İngiliz Filosunun İstanbul Önüne Gelişi</i>	146
<i>Ayastefanos Sulh Şartlarının Osmanlı Delegeleri Tarafından Ağlanarak İmzalanışı (3 Mart 1878/28 Safer 1295)</i>	147
<i>Ayastefanos'un Ağır Şartları</i>	148
<i>Avrupa'da Endişe: Devletlerin Siyasî Manevraları ve Hedefleri</i>	150
<i>Rusya'dan Taviz ve Gizli Anlaşmalar</i>	151
<i>Yine Gizli Yapılan ve İngiliz Menfaatçiliğine Dayanan İngiltere-Osmanlı İttifakı</i>	151
<i>Başvekil Ahmed Vefik Paşa'nın Azli ve Şahsiyeti</i>	152
<i>Çırağan Vak'ası (19 Mayıs 1878) ve Ali Süâvî</i>	155
<i>Soruşturma Komisyonu Kuruluyor (20 Mayıs 1878)</i>	157
<i>Mehmed Sâdık ve Mütercim Rüşdî Paşaların Sadâretleri</i>	161
<i>Osmanlı-İngiliz İttifakı ve Kıbrıs'ın Geçici Olarak İngiltere'ye Verilmesi</i>	164
<i>Berlin Konferansı (13 Hazîran 1878-13 Temmuz 1878)</i>	168
Taraflar ve Delegeler	168
Bulgaristan Meselesi.....	170
Bosna-Hersek Meselesi.....	170
Sırbistan ve Karadağ İstiklalinin Tasdiki.....	171

Yunan Talepleri	172
Romanya.....	172
Tuna Meselesi ve Savaş Tazminatı	173
Anlaşma.....	174
Sonuçları.....	175
Berlin Anlaşması Üzerine Değerlendirmeler.....	177

BERLİN KONFERANSINDAN SONRA

Sultan Murad'ı Yeniden Tahta Çıkarmak İçin Yapılan Bir Darbe Girişimi Daha (Temmuz 1878)	182
Sadrâzam Safvet Paşa'nın Azli	183
Tunuslu Hayreddin Paşa'nın Sadâreti ve Azli.....	185
Ahmed Ârifî Paşa'nın "Başvekil" Ünvanıyla Sadâreti	189
Küçük Saîd Paşa'nın İlk Sadâreti (18 Ekim 1879-1 Haziran 1880) ve İcraatı	190
Mehmed Kadri Paşa'nın Sadâreti	198
Berlin Anlaşması'ndan Sonra Devletçe Uğraşılan Önemli Meselelerden Bâzıları.....	200
"Ermeni problemi"nin Diplomasi Âlemine Çıkması.....	201
"İlerici zümreye dayanarak, Avrupa gözetimi altında reformlar yapılması lâzım geldiği.." 202	
Usûl-i Muhâkeme Kanunları	203
Makedonya Islahatı	204
Arnavutlar'ın Durumu.....	204
Tunus Beyliği'nin Fransa Himâyesine Girmesi (12 Mayıs 1881/12 Cumâdelâhire 1298) .	205
"Bir vâli anlaşma imzalamaya yetkili değildir..."	207
Tesalya ve Narda Kazâsının Yunanistan'a Bırakılması (2 Temmuz 1881/4 Şâban 1298) ..	208

YILDIZ MAHKEMESİ

Sultan Azîz'in Ölümü Hakkında Soruşturma Açılması	210
Yıldız Mahkemesi Kuruluyor.....	211
Yıldız Mahkemesi'nin Kararları	213
Mahkûmların Akıbetleri.....	218

DIŞ BORÇLAR

"Muharrem Kararnâmesi"nin İlânı ve Düyûn-ı Umûmiye'nin Teşekkülü (20 Aralık 1881/28 Muharrem 1299).....	223
Saîd Paşa'nın Azli, Abdurrahman Nureddin Paşa'nın Kısa Sadâreti ve Yerini Tekrar Selefine Terketmesi.....	225

MISIR MESELESİ

Mısır Meselesi, Sebepleri, Safhaları ve Sonuçları	227
Arabi İsyanı ve İskenderiye'nin Bombalanması.....	229
İngilizlerin İşgali ve Arabi İsyanının Sonu	231
İngiliz Yayılmacılığına Karşı Tedbirler.....	233

SADÂRET DEĞİŞİKLİKLERİ

Saîd Paşa'nın Sadrâzamlıktan İndirilmesi ve Tekrar Çıkarılması	235
Alçaklığın Övünç Olarak Değerlendirilmesi Örneği!..	237

<i>Doğu Rumeli Meselesinin Ortaya Çıkışı, Sebepleri; ve Bulgaristan'a Bağlanması</i>	238
<i>Tophane Konferansı (5 Nisan 1886)</i>	243
<i>"İngiliz elçisinden ziyâde İngiliz" Kâmil Paşa'nın Sadâreti (25 Eylül 1885/3-4 Temmuz 1891)</i>	245
<i>Doğu Rumeli ve Mısır Meseleleri Hakkında</i>	246
<i>Cevad Paşa'nın Sadâreti</i>	249
<i>"Devlet-i Aliyye'nin Avrupa'daki siyasî konumu başka devletlerle kıyâs edilemez."</i>	252

ERMENİ MESELESİ

<i>Ermeni Meselesi ve Safhaları</i>	254
<i>Fitne Tohumunun Atılması</i>	254
<i>Sultan Hamîd: "Doğu Anadolu'ya muhtâriyeti götürecek reformları kabul etmektense ölmeyi tercih ederim."</i>	254
<i>Reform Talepleri</i>	255
<i>Art Niyetler ve Kışkırtmalar</i>	256
<i>Ermeniler Kimlerdir?</i>	257
<i>Ermenilerin Mukaddes Kiliseleri</i>	258
<i>"Ermeni isyanları Osmanlı Ermenileri'nden çıkmadı."</i>	259
<i>Dengeler ve Gerçekler</i>	260
<i>Hınçak Cemiyeti</i>	262
<i>Taşnaksutyan Komitesi</i>	263
<i>Hamidiye Alayları Listesi</i>	265
<i>Hamidiye Alaylarının Kurulması</i>	268

SADÂRETTE DEĞİŞİKLİKLER VE DİĞER OLAYLAR

<i>Sâid Paşa'nın Azli, Kâmil Paşa'nın 2. Sadâreti ve Kısa Müddet Sonra Uzaklaştırılması; Bu İki Sâbık Sadrâzamın Yabancı Sefâretlere Sığınışı</i>	271
<i>Halil Rifat Paşa'nın Sadâreti</i>	275
<i>"Banka Vak'ası" Denilen Ermeni Hareketi</i>	278
<i>Asıl Sebep: Kudret Zaafıdır!</i>	280

OSMANLI-YUNAN İHTİLÂFI

<i>Osmanlı-Yunan İhtilâfı ve Türk Ordusunun Zaferi</i>	282
<i>Milona Muharebesi</i>	290
<i>Birinci Velestin Muharebesi</i>	293
<i>Dömeke Zaferi (17 Mayıs 1897)</i>	294
<i>Osmanlı-Yunan Savaşı Hakkında Bâzı Değerlendirmeler</i>	296
<i>İslâm Dünyasındaki Yankıları</i>	299
<i>Osmanlı-Yunan Sulhü (4 Aralık 1897) ve Girit Muhtâriyeti</i>	300

ZİYÂRETLER

<i>Alman İmparatoru Wilhelm'in Sultan Hamîd'i İkinci Defa Ziyâreti</i>	302
<i>İran Şâhi'nin Ziyâreti</i>	303

BAZI İÇ VE DIŞ OLAYLAR

"Midilli Vak'ası" (5 Kasım 1901) Denilen Garip Olayın Çıkışı.....	305
Halil Rifat Paşa'nın Vefâtı ve Saîd Paşa'nın 6. Sadâreti	306
Makedonya Meselesi, Safhaları ve Sonuçları	307
Arnavutlar	310
Selânik Osmanlı Bankası'nın Lâğımla Uçurulması "İlin-Dén İhtilâli" (2 Ağustos 1903)...	314
Mürzteg Programı	314
Sadrâzam Saîd Paşa'nın Azli.....	315
Avlonyalı Ferid Paşa'nın Sadâreti ve Şahsiyeti	321
"Bu işler paraya bağlı..."	325
Bomba Hâdisesi	327
Makedonya Islahatı Talebiyle Yapılan Ecnebî Müdâhaleleri ve Anlaşmaya Varılması.....	339

ARAPLAR, YAHUDİLER, FİLİSTİN VE ARABİSTAN HAKKINDA

Arabistan'ın ve Arab Eyâletlerinin Coğrafi, Tabii ve Beşerî Vaziyeti	342
Arabistan ve Arapların Osmanlı Cemiyeti İçin Önemi	348
Batılılar'ın Bölgedeki Menfaat Mücadelesi; Osmanlı-İngiliz Çekişmesi	351
Basra ve Akabe Hâdiseleri	356
Yahudiler'in Filistin Üzerindeki Emelleri.....	361
Borçlara Karşılık Toprak Talebi.....	363
Teodor Herzl'e Nişan	364
Bâzı Düşünceler.....	365

JÖN-TÜRKLERE DAİR

Avrupa ve Mısır'daki Jön-Türk Faâliyetine Umûmî Bir Bakış	367
Dışarıda Neşriyat Yapanların Fikirleri, Şahsiyetleri ve Ciddî Bir Milliyetçilik Duygusundan Uzak Davranışları	368
Ahmed Rıza Hakkında	368
Mizancı Murad Bey.....	377
Dâmâd Mahmud Paşa.....	384
Jön-Türk Kongreleri ve "Vatanı Satılığa Çıkaran Adamlar"	388
Prens Sabahaddin	389
İsmail Kemal.....	390
Dr. Bahaeddin Şâkir	393
Jön-Türkler ve Ermeniler.....	397
Makedonya'nın Uluslararası Propagandanın Odağı ve Çete Takiplerinde Yetişen Genç Subayların Merkezi Oluşu	400
Masonların Etkisi ve Teşkilâtlanmadaki Rollerini.....	401
Suikastlar.....	407

31 MART 1908'E DOĞRU İÇ VE DIŞ GELİŞMELER

Avlonyalı Ferid Paşa'nın Azli ve Saîd Paşa'nın 7. Sadâreti	418
İkinci Meşrûtiyet'in İlanı; Anarşi; Yeni Kabinenin İstifâsı	420
Kâmil Paşa'nın 3. Sadâreti ve İlk İcraatı; Anarşi Havasının Devam Edişini	434

"İnkılâb-ı Osmânî"nin İlk Fecî Meyveleri: Bosna-Hersek'in Avusturya Tarafından İlhâkı; Bulgaristan'ın İstiklâlîni İlan Etmesi; Girid'in Yunanistan'a Katılma Kararı	440
Meclis-i Meb'ûsân'ın Toplanması ve Bâzı Düşünceler.....	446
Meşrutiyet'in İlanından Sonraki Hâdiseler ve Bu Hususta Bâzı Mülâhazalar	450
Bayramlaşma	457
Taşkışla'daki Askerlerin Nümâyişi.....	460
İsmâil Mâhir Paşa'nın Şehîd Edilmesi.....	462
Yıldız'da Mebuslara Ziyâfet Verilmesi	463
Kâmil Paşa'nın Ayrılması; Buna Sebep Olan Vak'alar ve Bâzı Mülâhazalar	466
Sadârete Hüseyin Hilmi Paşa'nın Tâyini; Memuriyetinin İlk Günlerindeki Vak'alar Hakkında Mütâlaalar	475
Şahsiyeti	476
İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti, Volkan ve Derviş Vahdeti.....	484
Gazeteci Hasan Fehmi'nin Katledilmesi	485
31 Mart Vak'ası'nın Umûmî Sebepleri	487
31 Mart Hâdisesi'nin Cereyan Tarzı, Gelişmesi ve Sönüşü Hususunda Mütâlaalar	490
Emîr Arslan Bey'in Öldürülmesi	494
Nâzım Paşa'nın Öldürülmesi	494
Pâdişah Tezkeresi'nin Okunması.....	495
"Babalığa (Sultan'a) söyle, bizim ırzımıza, dînimize sövüyorlar; vallâhi günahdır, bize acısın."	496
Tevfik Paşa'ya Hükümet Kurma Yetkisi Verilmesi	503
Selânik'te Durum: Hareket Ordusu	506
Binbaşî Ali Kabulî Bey'in Öldürülmesi	508
Protestolar	513
Mizancı Murad'ın Değerlendirmesi.....	514
Prens Sabahaddin'in Değerlendirmesi	516
Rumelicilik Gayreti	517
Protestolardaki Seviyeyi Gösteren Birkaç Örnek Daha	518
Fitnenin Dış Güçlere Verdiği Fırsat	519
"Ben askeri, Pâdişah'ın hayâtı tehlikede diyerek getirdim."	521
Hareket Ordusunun Kumandanı	524
Teminatlar.....	527
Hareket Ordusu'nun Şehre Girişi.....	530
"31 Mart Vak'ası" Hakkında İleri Sürülen Muhtelif Görüşler ve Münâkaşası	539
"Adana Vak'ası" Namıyla Anılan Ermeni Hareketi	554

TAHTTAN İNDİRİLİŞİ

"Sultân el-Gâzî Abdülhamîd Hân-ı Sâni Hazretleri"nin Taht-ı Osmânî'den İndirilmesi	559
Hal' (Tahttan İndirme) Fetvâsı	564
Hal'in Tebliği.....	572
İndirilmiş Pâdişah'ın Selânik'e Gönderilmesi	575
Yıldız Yağması.....	577
Abdülhamîd Han'ın Selânik'teki Günleri	578
Sultan'ın Büyük Şahsiyeti Hakkında Bâzı Mülâhazalar	580
Osmanlı Mirâsı	589
Dizin	591

Sunuş

SULTAN 2. ABDÜLHAMİD HAN'ın bir darbe sonucunda, son derece uyduruk bir suçlama ve utanç verici bir üslûpla tahtından indirilişinin üzerinden 100 yıl geçti. Onun zamanındaki Balkanlar, Kafkaslar, Doğu Akdeniz ve Ortadoğu ile İslâm dünyası üzerindeki emperyalist emellerin şekillendirdiği siyasi entrikalar bugünlere kadar sürüp geldi ve biteceğe de benzemiyor. Dünyada, bu çetrefilleşmiş problemlerin kökenlerinin anlaşılması, çözüm çabalarının bir sonuca ulaşabilmesi için, o dönemlerin gerçek tarihlerinin, o dönemdeki aktörlerin gerçek kişiliklerinin ve niyetlerinin hiçbir ideolojik ve zihnî saplantıya kapılmaksızın ele alınması lazımdır. Bu işleri değerlendirenlerin inanç ve anlayış bakımından yerli, samimi ve kompleksiz olmaları, bölgenin kültürel yapısı hakkında sağlam bilgilere dayanmaları, bunlara istinad eden hükümler çıkarabilecek kapasiteye, hukukî formasyona ve siyasî ufka sahip bulunmaları lâzımdır.

Hâlbuki insanlara, şahsiyetlerindeki “zaaf” çatlaklarından nüfûz eden “propaganda” silâhı; o günlerden bugünlere yüksek teknik donanımla daha da beslenip güçlenerek, her hakikati olduğundan farklı göstermekte gittikçe ustalaşarak, zihinlere hâkim olmaya, gerçekleri ters yüz etmeye, örnek şahsiyetleri karalamaya, fesat niyetlileri yüceltmeye devam ediyor. Bu silâhın mağdurlarından biri de “Ulu Hakan” Abdülhamid Han'dır. Osmanlı'yı yıkan dış güçler, Balkan komitacılarıyla içimizdeki Avrupaî devrim çılgınlarını siyasi piyon olarak kullandılar; gerçek niyetlerini bunların kerâmet umdukları sihirli sloganlarla, nümayişlerle, “özgürlük ve eşitlik” avâzeleriyle perdelediler. Aydınların, önderlerin zihinlerini bu sloganlarla doldurup, onları aklî istiklâlden, hür düşünceden uzaklaştırdılar; gerçekler hakkında sâlim düşünemez hale getirdiler.

İşte bu kitabın yazarının ayırt edici özelliği buradadır: Ziya Nur Aksun, propaganda tahrifatına karşı zihni “şerbetlenmiş” müstesna bir şahsiyettir: O, samimiyeti, inancı, zihnî istiklâli, imparatorluk tebaasının yapısını iyi bilmesiyle de seçkin bir mütefekkindir. Başka bir ifade ile, onun mükemmelliği, zihninin berraklığında, düşüncesindeki ihâta ve istiklâlde, ele aldığı konularla zihnen ve hissien bütünleşerek yaptığı değerlendirmelerde, siyasî konuları çok yüksek bir devlet şuuruyla ele almasıdır. Filibeli Şehbenderzâde Ahmed Hilmi'nin İslâm Tarihi'ni şerhlerle ve eklerle üç misline çıkarıp sağlam bir metin haline

getirdiği yayını ile 6 Ciltlik Osmanlı Tarihi, bu hükmümüzün şahitleridir.* Onun bu hususlarda Tarih-i Cevdet, Maruzat, Kısas-ı Enbiya gibi şâh eserlerin sahibi ve Mecelle'yi tanzim eden hukuk komisyonunun başkanı Cevdet Paşa'ya benzetilebileceğini söylemekte hiçbir beis görmüyoruz. İşte bu kıratında bir dev şahsiyetin 2. Abdülhamid Han ve devrindeki netâmeli konular hakkındaki çok önemli tesbit ve değerlendirmelerini, bu kitapla okuyucuya sunuyoruz. Kitabı, her seviyedeki entelektüelin anlayabileceği bir dille yayına hazırladık. Bölümler, başlıklar, resimler okuyucuya kolaylık sağlamak için tarafımızdan yapılmış, konulmuş ve dizin de eklenmiştir.

Umdüğünüz faydayı sağlayabilirsek ne mutlu...

İstanbul, Kasım 2009

Erol Kılınc

* Ziya Nur Aksun'un eserleri:

-*Osmanlı Tarihi*, 6 Cilt, İstanbul – 1994

-*Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı*, İstanbul – 2005 (Üçüncü Basım: 2008)

-*İslam Tarihi 1 - Dini Düşünce ve İslâm (Doğuşu, Yayılışı, İlk Halifeler, İlk İhtilâflar, Emevîler ve Abbâsîler)*, İstanbul–2006 (Filibeli Şehbenderzâde Ahmed Hilmi ile beraber) (Üçüncü Basım)

-*İslam Tarihi 2 - Türkler ve İslâm (Selçuklular, Haçlı Seferleri, Moğollar ve Sonrası)*, İstanbul – 2006 (Filibeli Şehbenderzâde Ahmed Hilmi ile beraber) (Üçüncü Basım)

-*İslam Tarihi 3 - Osmanlı Padişahları ve 20. Yüzyılda İslâm Dünyası*, İstanbul – 2006 (Üçüncü Basım)

-*Darbe Kurbanı Abdülaziz Han*, İstanbul – 2009

-*Dündar Taşer'in Büyük Türkiyesi*, İstanbul–1972.

Sultan El-Gâzi
Abdülhamîd Hân-ı Sâni
(1876-1909 M./1293-1327 H.)

Giriş

Tahta Çıkışı, Şahsiyeti, Vasıfları, Husûsî Hayatı

Sultan Abdülhamîd, Topkapı Sarayı'nda toplanan hükûmet erkânı, ulemâ ve askerî ricalden oluşan Umûmî Meclis'in huzûrunda okunan fetvâ gereğince, şer'an ve psikolojik rahatsızlığı sebebiyle tahttan indirilmesi ilân edilen birâderinin yerine, "meşrû ve tabiî vâris" sıfatıyla saltanat tahtına çıktı (31 Ağustos 1876/11 Şaban 1293 Perşembe). *Hiss-i İnkılâb* yazarı bunun üzerine:

"Yüce saltanat ve halifelik tahtı Babü's-Saâde dairesi önüne çıkarılıp; mübârek Hırka-i Saâdet dairesinden Arz Odası'na dönmüş bulunan Osmanlıların gözlerinin ışığı ve Müslümanların gözlerinin nuru Sultan Abdülhamid Han efendimiz hazretleri saat beşi çeyrek geçerek (zevâlî saatle 12'de) tam bir şevket ve kudretle tahta oturdular ve protokol gereğince Nakîbü'l-eşrâf hazretleri bîat töreninin icrasına geçip ömür uzunluğu ve hükümranlığının açık bahtlı olması için dua törenini ifa etti, bundan sonra diğer bendeler dahi sırasıyla bîat resmini yerine getirmekte süratli davrandılar."

demektedir. Aynı müellif, o sırada Topkapı Sarayı avlusunun "imparatorluk askerleri ve üç beş bin kadar da sâdık tebaa ve hizmetlilerle dolmuş" olduğunu kaydetmektedir. Cevdet ise "[V. Murad'ı] tahttan indiren kişiler devlet kapısına davet edilerek Kubbealtı'nda toplanan umumî mecliste Sultan Murad'ın şer'an tahttan indirilmiş olduğu ilân edildi ve Sultan İkinci Abdülhamîd hazretleri irs ve istihkak yoluyla saltanat tahtına oturtuldu." demektedir.

Osmanlı hükümdarlarının 34'üncüsü olan yeni pâdişah, 34 yaşında tahta geçmiş ve bu da güzel bir tevâfuk sayılmıştır. Vâlideleri Tîr-i Müjgân Kadın-Efendidir. Ayşe Sultan, ninesi "Tîr-i Müjgân Kadın-Efendi'nin, Çerkeslerin

Şapsıĝ kabîlesine mensup, inceliĝi, nezâket ve güzelliĝi ile meşhûr, yeşil elâ gözlü, açık kumral ve gâyet uzun saçlı, beyaz şeffaf tenli, nahîf endâmlı, çok güzel bir kadın olduĝu söylenirdi." demektedir. Sultan Hamîd, annesini daha 11 yaşında kaybettiĝi için, Perestû Kadın-Efendi'nin analıĝına tevdi edilmiş ve bu hanım, Abdülhamîd Han'ın tahta çıkmasıyla "mehd-i ulyâ-yı saltanat", yâni Vâlîde Sultan olmuştur. Ayşe Sultan der ki:

"Sultan Hamîd, tahta çıkışının ertesi günü analıĝının elini öperek 'Siz annesizliĝimi bana bir gün hissettirmediniz; nazarımda öz vâlidemden farkınız yoktur ve mevkiiniz Vâlîde Sultan mevkiidir; sarayda da vâlîde sultanlıĝın bütûn hak ve selâhiyetlerine sâhip olacaksınız; fakat devlet işlerine müdâhaleye kalkıp, şunun bunun himâyesini üzerinize almaktan, rütbe ve memuriyet heveslilerine aracı olmaktan kat'iyen çekinmenizi bilhassa ricâ ederim.' demiş, Perestû Kadın da ölünceye kadar babamın bu arzû ve irâdesine riâyetkâr kalmıştır."

Aynı kaynaĝa göre, Perestû Kadın-Efendi, Abdülmecîd Han'ın halası, Sultan Birinci Abdülhamîd'in kızı Esmâ Sultan tarafından alınmış olup, Çerkes Ubuĝ kabîlesi asilzâdelerinden birinin kızıdır. Çok zarîf ve nârin, aynı zamanda hareketli olduĝu için, Farsça'da "Kırlangıç" mânâsına gelen "Piristu" adı verilmiş; sarayda bâzı kelimeleri deĝiştirerek söylemek âdet olduĝundan "Perestû" diye anılmış; kimseyi zerre kadar incitmek istemez, işlere karışmaz, hak ve hakkaniyet arar, gâyet dindar ve mu'tekid olduĝundan ibâdetle vakit geçirir, iyi ve yüksek ahlâk sâhibi, yoksul ve muhtaçlara yardımdan zevk alır, muhterem bir kadın olarak tanınmıştır. Sultan Hamîd'in islâmî, dî-nî ve beşerî duygularındaki yükseklikte, bu muhterem analıĝının da büyük bir hissesi olsa gerektir.

Yeni Sultan, şehzâdeliĝinde çok ciddî bir tahsîl görmemişti. Hattâ İbnüle-mîn'e göre "okuma ve yazmadaki kudreti oldukça azdı." Bununla berâber onun, birâderi Sultan Murad'la birlikte Gerdankıran Ömer Efendi'den Türkçe, Ali Mahvî Efendi'den Farsça, Ferid ve Şerîf Efendilerden Arapça ve sâir ilimleri, Gardet'den Fransızca öğrendiĝi, Osmanlı târihini vak'anüvis Lûtfî Efendi'den tahsîl ettiĝi, Guatelli ve Lombardi isimli iki İtalyan'dan mûsıkî dersi aldığı muhakkaktır. Ali Emîrî Efendi yüce ve büyük ataları gibi şiir yazmaĝa da tenezzül buyurdıklarını söyleyerek, hocası Lûtfî Efendi'nin hastalıĝı sebebiyle yazdığı

*"Haber-i inhiraf-ı tab'-ı şerîf;
Oldu gâyet teessüre bâdi;
Hak vire âfiyetle ömr-i dırâz;
Bâ kemâl-i meserret-i şâdi" (2 Muharrem 1296)*

kıt'asını misâl göstermektedir. İbnülemin bu kıt'anın Ali Mahvî Efendi'ye yazılmış olduğunu, esas nüshasının kendisinde bulunduğunu kaydetmekte ve Sultan'ın eseri olduğundan da şüphesini beyân etmektedir. Esâsen çok yüksek şiirî ve edebî bir kıymet taşımayan bu kıt'anın Sultan Hamîd'e âit olup olmaması münâkaşası, yapılan aleyhte propagandalar sebebiyle, onun bunu yazacak kudrete sâhip olduğundan bile şüphe edilmesindedir. Kendi yazmadığı bir şeyin altına imzasını koymağa tenezzül etmeyecek bir yaradılıştaki olan Sultan'ın, her halde bu kıt'ayı düzebilecek kaabiliyet ve mâlûmâtta olduğunu tasdikte zarûret vardır. Kızı Ayşe Sultan'ın kitabından, Hünkâr'ın Farsça olarak, harekeli ve imzalı bir kıt'asının fotokopisi daha vardır ki, evvelki kıt'anın da kendisine âit olduğunu gösterir bir delil mâhiyetindedir.

Sultan II. Abdülhamid Han

Keçecizâde Mehmed Fuad Paşa hâtıratında "*Abdülhamîd Fransızca'yı iyi anlardı; fakat kendisine mahsûs bir kibir ve azamet, daha doğrusu târize veya tenkîde uğramamak için hiç bir vakit konuşmazdı.*" demektedir. Kabul törenlerinde bir Osmanlı hükümdarının Fransızca konuşmaması gâyet tabî ve zarûrî bir millî vecîbe olmakla birlikte, Tahsin Paşa onun "*Fransızca anladığını, fakat tekellüme alışmadığı için konuşmadığını*" yazmaktadır.

Sultan Hamîd'in en basit ve tartışılması gereken vasıfları üzerinde dahi beyazla siyah arasındaki fark misilli büyük kanaat ayrılıklarının bulunması, onun tahttan indirilmek gibi büyük bir belâya uğramış olmasıyla birlikte, 19. Asrın ilk çeyreğinde başlayan ve millî birliği sarsan bir seri inkılâp çılgınlıkları sebebiyle idârecilerle halk, aydın-

larla ahâlî arasında ortaya çıkmış büyük îmân ve inanç zıtlığına dayandırılmalıdır. Sultan Hamîd, tıpkı Sultan Azîz gibi, millî kanaat ve inançlara yaslanmadan, değil hamle yapılacağına, devletin varlığının dahi muhâfaza edilemeyeceğine inanmış bir hükümdardır. Bu sebepledir ki, devletin aslî unsuru olan müslüman tebaanın hükûmetteki rolünü ve hâkimiyetini hiç mesâbesine indiren ve yabancı devletlerin türlü siyasî ve iktisadî faydalar için telkîn ettikleri Tanzîmat oyunlarına ve müdâhalelerine sırt çevirmiş; onları büyük politik zekâsıyla tesirsiz hâle getirmeğe çalışmıştır. Bu sebeple, kendi müslüman ve muhâfazakâr tebaasının tabî ve sembol lideri hâline gelmiş; hattâ batı devletlerinin sömürge hâline getirdiği İslâm ülkelerindeki bütün

kavimlerin, en büyük siyasî ve dînî şefi ve kurtarıcı şahsiyeti mevkiine yükselmiştir. 33 sene süren sultanlığı ve hilâfeti zamânında hemen bütün tebasası ve dış müslüman kamuoyundaki sevgi o kadar fazla olmuştur ki, bir avuç subay ve aydın grupla gerçekleştirilen darbeyle tahttan indirilişinden sonra, onun kazandığı bu mânevî nüfûz dağıtılmak istenince, aynı derecede büyük yalan ve iftiralara başvurulmak zarûreti duyulmuştur. Yerine geçen zihniyetin iktidarda kalabilmek için giriştiği bu kötöleme kampanyası, Sultan Hamîd'in uyandırdığı sevgi derecesinde büyük olmuş ve aklın alamayacağı derecede çılginca iftira ve tasavvurlara kadar uzanmıştır. Büyük hükümdarın, kendi içine kapanık, münzevî, son derece zekîce, hattâ çok ince bir dehânın mahsûlü olan siyasî, medenî silâhları ve uzun saltanatı boyunca ektiği tohumlar o kadar tesirli olmuştur ki, muhâliflerini derin bir şaşkınlığa uğratmış; çılginca tutumlara sürüklemiştir. Onun muhâlifi olan dış ve iç zihniyet, geçici bir başarı kazandıktan sonra çok fecî bir hüsrana uğramış ve bu hüsrân günümüze kadar sürüp gelmiştir. İşte Sultan Hamîd'in bugün dahi serinkanlılıkla muhâkeme edilememesinin, hâlâ çok farklı ve birbirine zıt kanaat ihtilâflarının konusu oluşunun sebebi bu olsa gerektir.

İftiralar... Suçlamalar... Pişmanlıklar... Yüceltmeler...

Hükümdar'ın indirilmesinden sonra başlayan devirler o derece dehşetli bir baskı ve tazyike sebep olmuştur ki, kendi yakınları ve nimeti ile beslenmiş olanlar bile aleyhinde bulunmuşlar ve tahtından indirilmiş sultana "*Ben kime iyilik ettimse fenâlık gördüm.*" dedirtecek kadar ruh sefâleti göstermişlerdir. Dâmâd Şerîf Paşa, İbnülemin'in naklettiği bir yazısında bunları dile getirerek şöyle demektedir:

"İndirilme olayından sonra aleyhinde gerek kasıtlı olarak, gerek bilmeden yapılmış olan asılsız suçlamalarla âlemin kulakları dolduruldu. Hükümdarlığı zamanında enderun ve bîrunda bulunan birçok rical, durumların ve olayların iç yüzlerini tamamiyle bildikleri halde içlerinden biri çıkıp da suçlamaları yalanlama ve durumların hakikatlarını aydınlatma ve geçmişteki nimetlerin hakkını verme ve hamiyet ve insanlık görevlerini yerine getirme cesaretini gösteremedi. Tam tersine, doğrudan doğruya kendisinin nimetleriyle gözü açılmış kimselerin 'hâtîrât' adıyla meydana koydukları eserler, sadece yeni dönemin nüfûz ve ikbal sahiplerine hoş görünmek için Hamîd devrini tenkid eden, horlayan ve sorumluluğun tümünü oraya yükleyerek geçmişteki kabahatlarını örtbas eden ve şahsî menfaatlarını koruma isteğiyle yazılmış yanılmacalardan ibarettir."

İşin garibi, memleket dâhilinde ihtilâle cür'et etmiş ve bir çok Türk'ün kanına girmiş olan Ermeni komitacılarının isyanını bastırıldığı ve devlet bütünlüğünü muhâfaza ettiği için Albert Vandal'ın ortaya attığı "*Sultan Rouge*" tâbiri, Jön Türklerce tercüme edilip "*Kızıl Sultan*" diye kullanılmış ve bu, malesef mektep kitaplarına kadar girmiştir. Şu tâbir, Sultan'ı ve rejimi devirmek için Anadolu'yu bölme gâyesindeki Ermeni komitacılarıyla bile işbirliği yapmaktan çekinmeyen Jön-Türk gürûhunun idrâk zayıflığına, ithal malı fiıklere düşkünlük ve tutkunluğuna da delil teşkil etmektedir. Jön-Türk gürûhunun düşüncedeki zavallılığı ve hıyânete kadar varan basîretsizliği şu tâbirin bolca kullanılışıyla da sâbittir.

Sultan Hamîd aleyhinde, batıda kullanılan bâzı alçakça tâbirler daha vardır. Bir ara İngiliz başvekilliğine bile geçen meşhûr demagog Gladstone "*Koca Kaatil*", Clemenceau nâmındaki cüce politikacı da "*Yıldız Canavarı*" unvanlarını bulabilmişlerdir. Beynelmilel siyâsette söz sâhibi olan veyâ olacak olan politikacıların, velev en nefret ettikleri bir kimse olsa bile, büyük bir devletin reîsine bu tarzda hitâb etmeleri, en hafif tâbiriyle, mesleklerindeki cüceliklerini gösterir. Buna mukabil batıda, Sultan Hamîd'in siyasî zekâsını takdir edenler de bir haylidir. Lord Beaconsfield (D'Israeli)'ye göre:

"*Abdülhamîd ne sefih, ne müstebid, ne mutaassıp, ne de müfsid bir adam değil, âdil ve memleketini, milletini seven bir hükümdardı.*"

Huntington'a göre "*Bosfor'da oturan ihtiyar tilki, dünya çapında bir siyâsi*" idi. İngiliz sefiri O'Connor'a göre "*Avrupa'da barışı koruyan adamdı.*"

Lamouche'a göre "*Hodbin olmakla berâber zekî, kurnaz ve gâyet çalışkan*"dı.

Joan Haslip'e göre "*Kendisi aslâ câni ve zâlim değildi; târih bir gün onun, dâima milletinin saâdeti için çalıştığını yazacaktır.*"

Yine bir İngiliz sefiri olan Layard'a göre "*Çok sevimli, iyi niyetli, doğru sözlü, nâzik ve insanî duygularla mücehhez, tebaasının hayrı için elinden gelen her şeyi zevkle yapmaya hazır bir kimse olarak görünüyordu.*"

Onun hakkında ancak vefâtından sonra ve yakın zamanlarda oldukça tarafsız şekilde kalem oynatılabildi. Abdurrahman Şeref onun vasıflarını şöyle dile getirmektedir:

"*Osmanlı pâdişahlarının yaşlılık bakımından ikincisi, saltanatının uzunluğu bakımından dördüncüsü olan II. Abdülhamîd Hân'ın.. yüzünde ve bünyesinde Osmanlı hânedanına mahsus olan alâmetler iyice fark edilir ve görülürdü. Nitekim Centilo Belini tarafından yapılmış olan Fatih'in tasvirinde sâbık Hakan'ın yüz hatları apaçıktır. Kendisi zekî ve hassas, programlı, her zamanki davranışları nâzik, ses tonunda özel bir yumuşaklığa sahip, efendilik ve saltanat ve hilâfetin onur ve izzetini tam bir*

kudretle yerine getirir, hizmetkârlarını hoşnud eder ve kendisiyle görüşen yabancıları tatlı dili ve nezâketindeki çekicilikle büyülemenin yolunu bilir, tehdidini hakkıyla yapmaya güç yetirir ve ihtiyaç duyduğunda şiddet göstermeğe veya öfkesini yatıştırmağa gücü yeterdi.”

Kızı Ayşe Sultan bu tasvîre şunları eklemektedir:

"Saçı ve sakalı koyu kumraldı; saçları tepeden dökülmüştü; etrafta güv saçları vardı; gözleri tahrirli yeşil ile mâvi arası elâ idi; kuvvetli zekâsını gösteren alnı açık ve yüksekti; dudakları ne kalın ne ince idi; yüzü beyaz ve pembeliğe meyyâldi, vücûdu yüzünden daha beyaz olup, âdeta fildişi gibi idi; sesi tatlı kalın ve gürdü; söz söylerken dinlemek zevki duyulurdu; fikirlerini ve merâmını fevkalâde bir ifâde ve nezâketle anlatmaya muktedirdi; hareketlerinde pâdişahlık vekar ve halâveti görülürdü; dâima sâde giyinir, âlâyîştten hoşlanmazdı; griyi çok severdi; günde üç dört defa abdest alır, namazını muntazaman kılardı; seccâdesi Hereke fabrikasında yapılmış bir halı idi, ipekli üzerinde namaz kılmak câiz değildir derdi; bizim çok sâde ve kapalı giyinmemizi isterdi; cicili bicili şeyler giymemizi istemezdi."

Ali Sâid Bey Saray Hâtıraları adlı kitabında husûsî halleri hakkında şu bilgileri vermektedir:

"Rahmetli Hakanın utanması gâyet ağır bastığından duşda ve hamamda yıkanırken kimseyi nezdine kabul etmeyip, çamaşırını kendi çıkarır, kendi giyer imiş. Şu suretle Sultan Hamîd'in kimse tarafından üryân görülmediği ve hattâ çoraplarını dahi kimse nezdinde çıkarıp giymediğinden ayaklarının bile görülmemiş olduğu, senelerce husûsî hizmetinde bulunanlardan aktarılmıştır. Sultan sabah namâzını ve Cenâb-ı Hak'dan mu'tâd olan niyâzı edâdan sonra kahvaltı edip ve kahvesini içip, bir gün evelden birikmiş ve gece gelmiş ivedi evrakı okur ve incelemeğe koyulurdu. Tahta çıktığı günlerde bu gibi meşgâleler ender olurmuş; çünkü o zaman her işe bizzat müdâhale etmezmiş..."

Avrupa'nın resimli ve resimsiz meşhûr gazeteleri saraya gelirdi. Bunların içindekiler arasında Osmanlı hükûmetini ilgilendiren veyâhud o zaman cereyan eden mühim olaylardan bahseden maddeleri, tercüme edilip takdîm olunurdu. Sultan Hamîd bunların hepsini dikkatle okur; tâkip edeceği hususları ayırırdı...Yabancılarından dahi, her yerde resmî, gayriresmî ahbâb edinmiş idi; onlar tarafından haber verilmiş ve hatırlatılmış husûsları daha ehemmiyetle tedkik eder, îcâbı ne ise yapar, yaptırır, elbise, silâh, teknik edevat katalogları getirtir; o kadar uğraşlar arasında onlara da bakar; yerli gazeteleri de gözden kaçırmaz; kısaca, insan kudretinin yetişemeyeceği surette muhtelif uğraşlar, işlerle her gün, programlanmış olan vaktinde uğraşmayı alışkanlık edinmişti..."

Yabancılara hediye ettiği ağır kıymetli hediyelerle yapılan yanlışlıkları ve hatalı durumları kurtarmış ve neticede, aleyhinde bulunanları ihsân ve hediyeleriyle kazanmış ve kendi istediği yöne çevirmişti... Pek çok yabancı basın organını hükümdarlık kesesinden örtülü ödeneklerle elde tutardı...

Oruç ayında Yıldız Sarayı, İslâmiyetin mukaddes yolunu özel şaşaaısıyla gösterirdi... Hidrellezde İstanbul'da hazır bulunan bütün imparatorluk askerlerine dahi kuzu dolması ve helvâ dağıtıldı ki, masrafları padişahın bütçesinden verilirdi... Aşûra gününde Yıldız meydanına kazanlar konulup aşûra pişirilirdi ve akşama kadar herkese dağıtılır, askere de pişirilirdi...

Sultan Hamîd, şeriat-ı garrâ-yı Muhammediye'ye gâyet riâyetkâr idi. Beş vakit namazını vaktini geçirmeksizin edâ ederdi. Saltanatı boyunca, böbrek hastalığına dûçâr olduğu vakit, yalnız bir cuma nâmazını terke mecbûr kalmıştır. Ramazan aylarında, sağlığı bozuk olduğu halde dahi oruç tutmadığını kimse görmemiştir. Kendi sadaka olarak dağıttıkları ve ikram olarak verdikleri, mallarının zekâtı idi. 'En-nâsi alâ dîn-i mü'lûkuhüm = Halk idarecilerinin dini üzeredir.' kavli üzere, Yıldız Sarayındaki maiyetinde bulunanların çoğu namaz kılar ve aralarında oruç bırakmaya cür'et eden kimse bulunmazdı...

Sultan Hamîd her harekâtını İslâm şeriatına uygun olarak yapmaya alışık bulunduğundan, yapıp yapmamakta tereddüt ettiği hususları özel surette ilim ve fazlına inandığı kişilerden sorup öğrenir, bir kişiye kalbini bağlamayıp, bir kaç kişiden durumu sorardı. Fıkıhtaki ilmi dünyaca bilinen Meclis-i Tahkikat-ı Şer'îye reîsi Oflu Mahmud Efendi onun problemlerini çözen kişi idi. Yaptığı her işin Muhammedî şeriate uygun olduğunu ve İslâm dininin güzel işlerden ibâret olduğunu söylemiş. Her namazda abdest tazelemek alışkanlıkları imiş. İçkiden nefret eder oldukları gibi içenleri de pek sevmezlerdi...

Askeriyeye milyonlarca mavzer, yüzlerce seri ve mükerrer ateşli topları dahi onun tedârik ettiğini, düşmanları da tasdik ve takdîr etmeğe meyillidir zannederim. Bütçe dengliği sağlanamamasından (me'mûrlara ve subaylara) umûmen senede 6-7 maaş verilebilir idi. Lâkin askerî zâbitlere tayınlar veya bedelleri muntazaman verilir, asker âileleri sıkıntıdan uzak yaşarlardı ve hattâ bazılarına fazla gelen tayınâtı sattırırılar, nakde çevirirler idi ki, kısmen zâbitânın harçlığı sağlanmış olur idi...

Sultan Abdülhamîd Han, amcası Abdülazîz Han gibi arapçadan icazetli (mezun) değil idi...

Orta boylu, vücûdunun üst kısmı alt kısmından uzun, göğsü geniş, omuzları kalık, boynu omuzlara biraz gömülmüş, başı büyücek ve ön tarafı geniş; şakakları ve yanakları az batıkça, burnu hânedana mahsûs gaga biçiminde, vücûdu fazla yağlardan arınmış fakat sağlam yapılı, sadâları kuvvetli ve gür, anlatımı tane tane ve sâkinâne idi. Tebessümü çok ise de kakhaha ile güldükleri işitilmemiştir. Boyu biraz

eğrice; yürüyüşü huyu gibi vakarlı ve yavaş olup, huyunun inceliği ile berâber her hâlinde ve tavırlarında bir heybetlilik görülmüş olurdu...

Sultan Hamîd bir olayın ortaya çıkışına kadar vehim ve telâşa düşer de olağanüstü bir olay karşısında bulununca aslâ umutsuzluğa düşmezdi."

Dâmâd Şerîf Paşa'nın Sultan hakkındaki kanaat ve müşâhedeleri de bu hükümlere yakındır:

"Cesûr, oturaklı ve vakur idi. Huyca vehimli ve vesveseli olmakla berâber, tehlike karşısında olağanüstü metânet gösterirdi. Olmadan evvel tehlikeli işlerden, olaylardan endîşe ederdi. Görüşü ve fikri sağlamdı. Dışarıyla ilgili meselelerde görüşleri çok isabetliydi. İç işlerinde kötülük isteyenlerin ve nifakçıların telkinleri ile zihni bulandırılmadığı takdirde, en mâkul tedbirleri derhal bulurdu... Her ne kadar düzgün şekilde tahsil görmemişse de olağanüstü zekâsı ve kavrayışında sür'at olup, yaradılış olarak

Sultan II. Abdülhamîd Han

vehimli ve vesveseci idi... Siyasi işlerde doğuştan ustalığa sahip ve Avrupa devletlerinin ilişkilerinden ve yazışmalarından muntazaman haberdar olarak, aradaki rekabet ve karşılıklı çekişmelerden faydalanma çârelerini pek âlâ kavramış bulunduğundan, devletin dış işleriyle ilgili yazışmalarını bizzat yönetip memleket ve millet aleyhine saldırıya geçilmesini önlemeye çalıştı... İngiltere sefiri O'Connor -ki pâdişahla arası iyi değildi- Teşrîfât-ı Umûmiye Nâzırı Gâlib Paşa'ya 'Pâdişahın ömrünün devamına dua etmek, hem Osmanlı milletinin, hem Avrupa milletlerinin üzerine düşen bir görev olduğunu, çünkü genel bir savaş çıkmasına ancak onun mâni olduğunu' söylediği Gâlib Paşa'dan işitildiği gibi, Balkan Muhârebesi'nden sonra

Yunan Kralı I. Georges ile Bulgar Kralı Ferdinand'ın, Sultan Abdülhamîd saltanat makamında bulunmuş olsa aralarında anlaşma imkânı olmadığını beyan ettikleri, olaylarla ilgili belgelerde görüldü."

Ahmed Refik, onun hakkında siyasî atmosferin zorlaması sebebiyle pek aleyhdar yazılar düzmüş olmasına rağmen, "Abdülhamîd-i Sâni'nin Naaşı Önünde" adlı makalesinde "Sultan Hamîd, son dakikalarına kadar kendini kaybetmemişti; hattâ vasiyet etmişti: Göğsüne ahidnâme duâsı konacak, yüzüne Hırka-i Saâdet destmali ve Kâbe örtüsü örtülecekti... Bu vasiyet harfiyen icrâ edildi." demektedir. Bu, kendisinin, İslâm dinine ne derece samîmî bir aşkla bağlı olduğuna ve rûh disiplinine delâlet eder hallerdendir.

Nedense onun "*Vehim ve vesvesesine*" pek takılan İbnülemin "*Vazîfe-perverlikte, çalışmakta nâdirü'l-emsâl olduğu müsellemdir.*" demekte, Memduh Paşa da *Hal'ler ve İclâslar*'ında "*İşten üşenmez, didinmekten bıkmaz, istirahat zamanları muayyen, yemek, uyku ve hamam vakitleri programlı idi... Bedenî sıhhatına dâima itinâ ederdi. Vekillerden birini huzûruna kabûlünde ayakta bulunur, karşısına yakın oturur; tevâzu' ve iltifat gösterirdi.*" diye yazmaktadır.

Mâbeyn kâtipliğinde bulunmuş olan Nâmık Kemal-zâde Ali Ekrem "*Doğuştan gelen olağanüstü zekâsıyla ve siyasetteki dehâsıyla Avrupa'yı parmağında oynattığını*" ifâde etmekte, fakat vehminden dolayı tenkîdde bulunmamaktadır.

İngiltere donanma amirallığında bulunmuş olan Lord Fisher, *Times*'da neşredilen ve *İkdam*'da nakledilen hâtîrâtında:

"*Üç sene süren Akdeniz Filosu amiralliğim esnâsında iki şahsiyete tesâdüf etmiştim: Sultan II. Abdülhamîd ve Papa XIII. Leon... Şahsen II. Abdülhamîd'e karşı derin bir hürmetim vardır. Halbuki bizim sefirimiz, benim görüşüme katılmıyordu. Bu gibi işlerin özünü kavramış olanlar, Abdülhamîd'in bütün Avrupa'nın en usta ve hızlı düşünen diplomatlarından olduğuna hükmetmekte gecikmez.*" demektedir.

İkdâmcı Ahmed Cevdet, Fransız elçisi Bompard'ın hâtîrâtında "*Sultan Abdülhamîd Han, kendisiyle oynanılır bir pâdişah değildir. Zamanında Avrupa'da onun kadar dış siyâsete âşina bir diplomat yoktu... Büyük ferâset sâhibi bir diplomat olduğundan, politika işlerini tehlikeli yerlerden geçmeyerek idâre ederdi.*" dediğini nakletmektedir.

Mâbeyn kâtipliğinde bulunan eski Dâhiliye Nâzırı Ahmed Bey, onun "*Ke-limenin bütün mânâsıyla iffetli olduğunu, halîm, sabırlı ve rahîm bulunduğunu, kan dökmekten son derece çekindiğini, özel hayatında örnek gösterilecek derecede perhîzkâr olduğunu*" ifâde ederek, şöyle demektedir:

"*Dış işlerinde bakanlarının hepsinden üstün olduğu şüphesizdir... Balkanlar'da dengenin korunması işindeki sürekli faaliyetleri de belirtilmeğe değerdir... Ona hiçbir zaman dost olmayan Times gazetesinin baş makalesinde 'Sultan Hamîd, Türkiye'nin başında olsaydı, Harb-i Umûmî'ye mahal kalmazdı.' meâlinde hakça bir söz bulunduğunu İsviçreli bir zâttan işitmiştim... Tahttan indirilmesinden sonraki kayıplarımızı, o zamanki hükûmetlerin birbirini ardınca ortaya çıkan idâresizliklerinden, cahillik ve gafletlerinden başka sebeplere bağlamak mümkün değildir... 1908 inkılâbı, koca bir imparatorluğu on sene içinde ufak bir hükûmet hâline getirdi.*"

İbnülemin "*Silâh atmada ve ata binmede pek mâhir olduğunu, '20 adım mesâfeden rovelver kurşunuyla ismini yazdığının' rivâyet edildiğini*" ifâde etmektedir.

Ali Cevad Bey *Fezleke*'sinde "*Aklen ve cismen kavî ve metîn, sâhib-i kıyâset ve fetânet, bir pâdişah-ı vakur idi.*" demektedir.